

Інтегративна концепція соціальної напруженості — методологія, концептуальна схема, прагматика¹

Анотація

У статті запропоновано інтегративну концепцію соціальної напруженості. Актуалізація проблеми обґрунтовується розмитістю дефініцій поняття соціальної напруженості, наявністю багатьох понять-супутників (конфлікт, війна, боротьба, протест, супротив, аномія тощо) з невизначеним статусом стосовно СН, а також браком розуміння того, як пов'язані між собою прояви соціальної напруженості на макро-, мезо- та мікрорівні соціальної реальності.

На підставі парадигми складності (*complexity theory*), практичної парадигми (П.Бурд'є), мережевого підходу (Б.Латур) та запропонованого концепту "соціальної тканини" сформовано поняттєвий каркас, за допомоги якого побудовано основну концептуальну схему. Остання являє собою трифазну динамічну модель соціальних змін, де соціальна напруженість виступає головним параметром фазових переходів між якісно відмінними станами суспільства. Це такі стани: 1) стабільність; 2) конструктивно-адаптивна нестабільність; 3) деструктивна нестабільність. Обґрунтовано, що домінантна поведінкова реакція на зростання СН і домінантний спосіб виходу із ситуації в кожній із виокремлених суспільних фаз будуть різними: 1) стабільність — біографічний спосіб; 2) конструктивно-адаптивна нестабільність — локальні конструктивні солідарні колективні дії; 3) деструктивна нестабільність — масштабні деструктивні колективні дії, протести, конфлікти, революції.

У рамках запропонованої моделі соціальна напруженість дістає трактовку на кожному з рівнів соціальної реальності: макро — розрив соціальної тканини; мезо — порушення усталених практик мережевих взаємодій; мікро — габитуальна криза, криза емоційних станів.

¹ Продовження. Початок статті див. у № 3 за 2018 рік.

Вказано на нелінійність та неоднозначність векторів можливих фазових переходів між суспільними станами і показано вирішальне значення менеджменту СН у процесі переходу системи з одного стану в інший. Наголошено, що моніторинг змін у повсякденних практиках мережевих взаємодій та відповідних емоційних станів членів суспільства є ключовим моментом у продукуванні адекватних менеджерських рішень.

Ключові слова: *соціальна напруженість (СН), парадигма складності, соціальна тканина, практики мережевих взаємодій, габітуальна криза, фазові системні переходи, менеджмент соціальної напруженості*

ЛЮБОВЬ БЕВЗЕНКО,

доктор социологических наук, ведущий научный сотрудник отдела социальной психологии Института социологии НАН Украины, Киев

Интегративная концепция социальной напряженности — методология, концептуальная схема, прагматика

Аннотация

В статье предложена интегративная концепция социальной напряженности. Актуализация проблемы обосновывается размытостью дефиниций социальной напряженности, наличием многих понятий-спутников (конфликт, война, борьба, протест, сопротивление, аномия и т.д.) с неопределенным статусом по отношению к СН, а также неопределенностью с пониманием того, как связаны между собой проявления социальной напряженности на макро-, мезо- и микроуровне социальной реальности.

На основе парадигмы сложности (complexity theory), практической парадигмы (П.Бурдьё), сетевого подхода (Б.Латур) и предложенного концепта “социальной ткани” сформирован понятийный каркас, с помощью которого построена основная концептуальная схема. Последняя представляет собой трехфазную динамическую модель социальных изменений, где социальная напряженность выступает основным параметром фазовых переходов между качественно различными состояниями общества. Это следующие состояния: 1) стабильность; 2) конструктивно-адаптивная нестабильность; 3) деструктивная нестабильность.

Обосновано, что доминирующая поведенческая реакция на рост СН и доминирующий способ выхода из ситуации в каждой из выделенных общественных фаз будут различными: 1) стабильность — биографический способ; 2) конструктивно-адаптивная нестабильность — локальные конструктивные солидарные коллективные действия; 3) деструктивная нестабильность — масштабные деструктивные коллективные действия, протесты, конфликты, революции.

В рамках предложенной модели социальная напряженность получает свою трактовку на каждом из уровней социальной реальности: макро — разрыв социальной ткани; мезо — разрушенность устоявшихся практик сетевых взаимодействий; микро — габитуальный кризис, кризис эмоциональных состояний. Указано на нелинейность и неоднозначность векторов возможных фазовых переходов между общественными состояниями и показано решающее значение менеджмента СН в процессе перехода системы из одного состояния в другое. Отмечено, что мониторинг изменений в повседневных практиках сетевых взаимодействий и соответствующих эмоциональных состояний членов общества является ключевым моментом в выработке адекватных менеджерских решений.

Ключевые слова: Социальная напряженность (СН), парадигма сложности, социальная ткань, практики сетевых взаимодействий, габитуальный кризис, фазовые системные переходы, менеджмент социальной напряженности

LIUBOV BEVZENKO,

Doctor of Social Sciences, Leading Research Fellow, Department of Social Psychology, Institute of Sociology of NAS of Ukraine, Kyiv

Integrative Concept of Social Tension: Methodology, Conceptual Scheme, Pragmatics

Abstract

The paper proposes an integrative concept of social tension (ST). The relevance of the issue is determined by vague definitions of social tension itself, by a fairly large number of satellite concepts (conflict, war, struggle, protest, resistance, anomie, etc.), which have an uncertain status with respect to ST, as well as by lack of understanding of how manifestations of social tension at the macro-, mezo- and microlevel of social reality are related to each other.

Using complexity theory, P. Bourdieu's practical paradigm, B. Latour's network approach and the suggested concept of "social fabric", the author has built a conceptual

framework underlying the basic conceptual scheme. The latter is a three-phase dynamic model of social changes, where social tension acts as the main parameter of phase transitions between qualitatively different states of society such as: a) stability; b) structural-adaptive instability; c) destructive instability. It is substantiated that the dominant behavioural response to the increasing social tension and the dominant way to handle a particular situation in each of the designated social phases will be different: a) stability – biographical; b) constructive-adaptive instability – local collective actions, usually constructive and solidaristic by nature; c) destructive instability – massive collective actions like protests, conflicts, revolutions, which are destructive by nature.

Within the framework of the proposed model, social tension is interpreted at each of the levels of social reality in the following way: a) macro – disruption of the social fabric; b) mezo – destruction of the established practices of network interactions; c) micro – habitual crisis, crisis of emotional states.

The author draws attention to the non-linear and ambiguous character of vectors of possible phase transitions between different states of society, stressing the crucial importance of ST management during transition from one state to another. It is noted that the monitoring of changes in people's everyday practices of network interactions and in their corresponding emotional states is a key element of producing adequate managerial solutions.

Keywords: social tension (ST), complexity paradigm, social fabric, practices of network interactions, habitual crisis, phase and systemic transitions, management of social tension

10. Макрорівень СН – шляхи зменшення СН, зв'язок із макросистемними станами суспільства (табл. 1, рядки 4 та 5)

Таблиця 1

Залежність стану суспільства від рівня СН

1	Фази суспільних станів залежно від орієнтовного рівня соціальної напруженості за шкаою: 0% – мінімальна, 100% – максимальна	0–20%, Фаза 1 Суспільний стан 1 (СС1). Рівноважність, стабільність	20%–35% Фаза 2 Суспільний стан 2 (СС2). Оптимальна нерівноважність, коридор можливостей поступу і еволюційного розвитку	35%–40% і більше Фаза 3 Суспільний стан 3 (СС3). Критична нерівноважність, системна біфуркація, революційні передумови
2	Мезорівень суспільства Міра стійкості мережевих практик взаємодії, міра щільності соціальної тканини	Одноманітність, повторюваність ПМВ, низька варіативність. Висока щільність соціальної тканини Поодинокі розриви ПМВ	Оптимальна варіативність ПМВ, помірні кількість розривів. Оптимальна рухливість соціальної тканини, що є ресурсом адаптивності та поступової регенерації порушених практик	Велика кількість розірваних ПМВ, критичний розрив соціальної тканини, недостатність ресурсу адаптивності та регенерації соціальної тканини

Закінчення табл. 1

3	<p>Мікрорівень суспільства</p> <p>Стабільність чи кризовість габітусу, переживання, емоції</p>	<p>Невелика варіативність габітуальних налаштувань на ПМВ. Поодинокі випадки габітуальної кризи, стресу, фрустрації</p>	<p>Оптимальний діапазон варіативності габітуальних налаштувань на ПМВ. Помірне число випадків габітуальної кризи, фрустрованості</p>	<p>Значна (критична) кількість випадків габітуальної кризи. Велика кількість тих, хто перебуває у стані соціального стресу та фрустрації</p>
4	<p>Налаштування на дію – соціальна поведінка, спосіб додання габітуальної кризи</p>	<p>Біографічне додання. Потреба у психологічній підтримці</p>	<p>Колективне додання. Локальні солідарності та протести, утримання в рамках конструктивних конфліктів</p>	<p>Колективне додання. Масштабні солідарності, деструктивні протести та конфлікти, революція</p>
5	<p>Макрорівень суспільства</p> <p>Міра соціальної стабільності. Міра адаптивності до ендегенних та екзогенних чинників зміни соціального порядку</p>	<p>СС1. Стабільність соціального порядку. Традиційні суспільства. Авторитаризм, тоталітаризм. Загроза порядку – низька адаптивність до екзогенних розривів соціальної тканини</p>	<p>СС2. Конструктивно-адаптивна нестабільність. Висока адаптивність до екзогенних та ендегенних розривів соціальної тканини. Коридор можливої еволюції, реформ і розвитку. Модерне суспільство</p>	<p>СС3. Деструктивна нестабільність. Соціальна дезорганізація. Брак резерву адаптивності до ендегенних та екзогенних чинників зміни соціального порядку. Вихід на новий порядок через біфуркацію, революцію, Майдан. Непередбачуваність майбутнього</p>
6	<p>Напрями можливих фазових переходів між СС1, СС2 і СС3 при зміні рівня СН, залежність від адекватності менеджменту СН</p>	<p>1. Повільне збільшення СН та перехід до СС2 – за адекватного менеджменту СН. Швидко збільшення СН. Перехід на СС3 є найбільш імовірним</p>	<p>1. Ендегенні ризики: неадекватний менеджмент СН, зменшення СН через рух до СС1 і авторитаризму. 2. Екзогенні та ендегенні причини збільшення СН, рух до СС3</p>	<p>1. Після тимчасового зменшення СН новий виток зростання СН і перехід до СС3, слабкий менеджмент СН 2. Перехід до СС1: надто жорсткий менеджмент, зменшення свобод. 3. Найбільш складний перехід до СС2 – лише за адекватного кризового менеджменту СН</p>

Скорочення: СС – суспільний стан, СН – соціальна напруженість, ПМВ – практики мережних взаємодій, СТ – соціальна тканина.

10.1. Від мікрорівня на макрорівень

У цій частині роботи ми наближаємося до найважливішого питання під кутом зору розуміння макрорівневої реакції суспільства на СН: у які колек-

тивні форми соціальної поведінки втілюється згадана у підрозділі 8.6¹ мікрорівнева готовність до руху в напрямі відновлення своєї вписаності в соціальну тканину? Чи завжди це є саме колективні форми? І чому в одних випадках люди терплять і мовчать, а в інших починаються протести й революції?

У суб'єктивній перспективі важливим є питання — чому люди обирають різні варіанти реагування на габітуальну кризу і ту напруженість в їхньому суб'єктивному просторі, що є мікрорівневим проявом СН?

Треба одразу обумовити певне спрощення ситуації в цих теоретичних побудовах. Не заперечуючи, що суто психологічні особливості людини (темперамент, тип психіки — інтроверсія, екстраверсія й т.ін.) в кожному окремому випадку, безумовно, мають вплив, у даному разі ми їх винесемо за дужки й будемо цікавитися тим впливом, що його справляє на людину макросоціальна ситуація, відповідний соціальний стан (СС), який є спільним і дуже вагомим чинником для більшості членів того чи іншого соціуму.

І тут ми знову повертаємося до тих умовних цифр, що містяться в *табл. 1, рядок 1*. Уся запропонована вище логіка приводить нас до висновку — спосіб, в який пересічна людина діятиме, опинившись у стані габітуальної кризи, залежить від тих загальних показників ступеня розриву соціальної тканини, які наведено в першому рядку таблиці. Іншими словами, оскільки в основі лежать розриви ПМВ, на реакцію конкретної людини справляє вплив не лише її власний стан (мікрорівень), а й те, скільки ще людей навколо опинилися в таких точках розриву і мають подібний стан.

Як саме це відбувається? Подивімося на кожен з відзначених у таблиці соціальних станів (СС), де за головну характеристику обрано рівень СН.

10.2. СС1 — стабільне суспільство, біографічний шлях зняття СН

Соціальна тканина менш як на 20% відхиляється від повної щільності. Це означає, що приблизно 20% повсякденних практик зазнають розривів та відхилень. Тут дуже важливо наголосити — йдеться не про 20% у кожної людини, а про 20% як середній загальносуспільний показник розірваних взаємодій. Для когось це не означає жодних розривів, а для когось це реальна габітуальна криза.

Це той випадок, коли невелике відхилення від залізних правил у повсякденних практиках треба трактувати радше як рівень свободи в суспільстві. Іншими словами, 20-відсоткове відхилення від непорушеної щільності соціальних мережеских стосунків означає, що вони мають певний люфт — можна мати звичний магазин для закупівлі продуктів, але при цьому є варіанти порушення цієї звички, і закупівля припустима й можлива в іншому магазині. Можна лікуватися лише у певного лікаря, а може бути й вибір. Можна водити дитину лише до даної школи або даного садочка, а можуть бути й варіанти. І так далі. Для тих, хто має досвід життя в тоталітарному або авторитарному суспільстві, ці приклади є зрозумілими, і він, найімовірніше, назве це свободою. Із системного погляду, ці умовні 20% — то мінімально не-

¹ 8.6. Мікрорівень СН і стани суспільства.

обхідна свобода і поведінковий люфт, який дає змогу суспільству адаптуватися до можливих коливань зовнішніх умов.

Як діє людина, котра відчула на собі суттєві розриви ПМВ в суспільстві типу СС1?

Це ситуація, коли окрема людина опинилася в осередку суттєвих розривів і раптово порушено кілька життєво важливих практик і відповідних мережевих взаємодій. Тут уже нецільність соціальної тканини відчувається персонально не як свобода, а як габітуальна криза, фрустрація. Але таких випадків може бути відносно небагато, якщо загальносистемний рівень розривів соціальної тканини не виходитиме за означені 20%. Тому для такої людини малоімовірно, що поблизу виявляться інші люди зі схожими проблемами і що їх буде багато. Найімовірніший шлях виходу з кризи — біографічний. Шукати, як знову потрапити в емоційну зону спокою і впевненості, людина має сама. У найліпшому разі — в колі дуже невеликої кількості тих, хто має такі самі проблеми, якщо вона їх знайде. Жодних системних потрясінь і зрушень тут бути не може. До переліку варіантів біографічного розв'язання проблеми потрапляють і такі варіанти, як вихід із системи шляхом міграції чи навіть такий радикальний вихід, як самогубство. Класична праця Дюркгайма стосується, зокрема, цього [Дюркгейм, 1994].

Про які суспільства тут ідеться? Цей соціальний стан із повним правом можна позначити як **стан соціальної стабільності**. На відміну від позитивних очікувань щодо цього визначення через нашу звичку вважати стабілізацію позитивним явищем, тут вочевидноються ті неявні в цьому смислові нюанси. Стабілізація як процес і стабільність як малорухливий стан суспільства — різні речі. Стабілізація для суспільства є бажаною у станах, далеких від рівноваги. Але надто рівноважні та стабільні стани мають дуже обмежене коло позитивних характеристик. Конкретно йдеться про ті суспільства, де порядок є стійким і повторюваним — традиційні, авторитарні, тоталітарні. Там важко уявити колективні протести чи інші, ніж біографічні реакції, на збільшення СН. Повсякденні практики мережевих стосунків теж є повторюваними, сталими й передбачуваними, нормативний простір чітко визначеним і малорухливим.

У рамках наукового дискурсу варто відмовитися від оцінних суджень з приводу названих суспільних устроїв. Суспільна історія наповнена фактами їхнього існування, й навіть досить тривалого. Тому для соціолога, на мою думку, важливо зрозуміти, чому це відбувається і чому ці суспільства зрештою руйнуються.

Відповідь на питання, що забезпечує таким суспільствам тривале існування, лежить не лише в площині страху та насильства, які виходять на перший план при сторонньому погляді на ці соціальні порядки, особливо з відстані історії. Внутрішнім механізмом їхньої довготривалості є саме та передбачуваність, стабільність повсякденності, що там існує. Вона дає на суб'єктивному рівні весь той спектр емоційних станів, який відповідає низькому рівню СН. Звичайно, йдеться про статистично вагому кількість членів суспільства, які це відчувають. (Про умовних дисидентів ми тут не говоримо з огляду на порівняно малу кількість їх.) Радянський Союз — тут хрестоматійний приклад. Стабільність його повсякденності й досі є приводом для

ностальгії за тими часами для більшості тих, хто не потрапляв тоді в ситуації габітуальної кризи.

Але є інше питання — чому рано чи пізно ці суспільства руйнуються? Де ризик для таких суспільств, чому цей рівень СН є мінімально необхідним для існування?

Ризик — саме в малій здатності до адаптації, низькій варіативності ПМВ, а відтак нездатності до оперативного переналаштування своїх мережевих взаємодій у разі дії чинників, що їх руйнують. Ці чинники бувають попервах переважно екзогенного характеру — такі, як природні катаклізми, війни, санкції чи щось подібне. Ендогенні чинники доєднуються, якщо в системі не знаходиться механізмів, які б стримували розвиток відповідних емоцій — безнадії, страху, незадоволеності тощо — і при цьому повертали надію та впевненість. Зростання СН, що викликане екзогенними чинниками, призводить до швидкого порушення звичних ПМВ, а звідси — порушення щільності соціальної тканини і виходу цих порушень за межі 20%. Ендогенні — сприяють відповідним емоційним станам і збільшенню СН на мікрорівні, що породжує відповідну поведінку із ризиком виходу на конфлікти та протести.

10.3. СС2 — суспільство конструктивно-адаптивної нестабільності. Локально-колективні форми пошуку зняття СН

СН у суспільстві перевищує 20%. В цьому соціальному стані нещільність соціальної тканини і рівень СН коливаються між 20% та 35–40%. Це діапазон прийнятної СН для життєдіяльності суспільства. Враховуючи наведене вище зіставлення СН із соціальною свободою, можемо сказати, що це оптимальний рівень свободи, коли вона ще сприймається більше як свобода і менш як СН. Тут дістають підтвердження теорії, що наполягають на необхідності бачити не лише негатив, а й позитив у СН [Ахiezер, Гольц, 1992; Ахiezер, 1995].

У цьому СС2 поява розривів у звичних мережевих практиках, вихід на те, що ми позначили як габітуальну кризу, періодично спостерігається вже у досить великої кількості людей. Це призводить до того, що *від індивідуально-біографічних механізмів пошуку виходів вони переходять до колективних*. Сутність фазового переходу від СС1 до СС2 саме в цьому.

У термінах розривів соціальної тканини можна сказати — щільність точок розривів соціальної тканини в СС2 значно збільшується порівняно з СС1. І, відповідно, кожен із тих, хто опинився в осередках таких розривів (у межах інформаційної досяжності), з більшою ймовірністю натраплятиме на тих, хто має подібні життєві проблеми.

Хоча в СС2 випадків габітуальної кризи вже суттєво більше, ніж у СС1, вони не набувають масового характеру. Тому масштаби *колективних дій* тут є *локальними*.

Спільні проблеми спричиняються до утворення *спільнот та локальних солідарностей*, спільне уявлення про шляхи виходу (наприклад, вимоги щодо певних рішень влади, утворення групи взаємної підтримки, громадськї об'єднання, петиції, страйки тощо) — до поєднання зусиль у здійсненні цих актів. (Засоби *інформаційної досяжності* тут є окремою важливою те-

мою. Телефон, телеграф, а тепер ще й інтернет не випадково називають потужним рушієм протестних подій; вони суттєво впливали та впливають на збільшення радіуса інформаційної досяжності, а відтак — виявлення тих, з ким можна об'єднуватися в пошуку шляхів зняття габітуальної напруженості.)

СС2 — це вже інша якість суспільства порівняно з СС1. Тут активно працюють *адаптивні формати* вже не особистого, а *системного реагування* на СН. Якщо зворотний зв'язок у системі “суспільство — влада” працює нормально, то зазначені колективні дії та протести можуть приводити до коригування інституціональних порядків та еволюційних суспільних змін.

Таким чином, можемо констатувати — у випадку СС2 рівень розривів суспільної тканини, що тут спостерігається, є вищим за СС1, але не є критичним, можливість нових “зшивань” існує. При цьому в людей є надія не лише намагатися владнати це самотужки, “біографічним шляхом”, як це було у разі СС1, а й поєднати свої зусилля з тими, в кого є подібні проблеми.

Весь оптимізм щодо цього стану СС2 досить суттєво руйнується, якщо згадати про одну системну особливість — *фазові переходи не є простими та лінійними*.

Здавалося б, зі збільшенням СН з авторитарно-тоталітарної зони СС1 ми переходимо в зону СС2, що в нашій таблиці позначена як оптимістична конструктивно-адаптивна нестабільність. Але обидва ці слова “конструктивна” та “нестабільність” тут несуть важливі смислові навантаження, і, відповідно, той самий процес збільшення СН несе в собі амбівалентну перспективу. Поки це є збільшенням свободи, збільшується і потенціал прогресу та адаптивного розвитку суспільства, але подальше збільшення СН вже перетворює її зі свободи на хаос і невизначеність, де частка конструктиву падає, а частка невизначеності збільшується.

У реальній системній практиці є інерція процесу зростання мережевих розривів, розривів соціальної тканини. І саме тут як ніде потрібно це врахувати для управління цими процесами. Той діапазон, що відповідає рівню 20–40%, є надто нестійким, й утриматися в ньому системі важко без філігранного критичного менеджменту, який не випускав би з уваги події на рівні повсякденних практик мережевих взаємодій. Найчастіше зростання СН відбувається від СС1 одразу до СС3 (від 20% до 40%). І без вправного менеджменту лише внаслідок кількох коливань СН на діапазоні значень від мінімуму (20%) до максимуму (40%) може встановитися соціальний стан СС2, що є найсприятливішим для суспільного розвитку.

Детальніше ми поговоримо про це далі, коли будемо розглядати лінії фазових переходів від одного СС до іншого. Тут же про це варто було згадати, щоб не виникло враження, ніби простим збільшенням СН ми одразу потрапляємо у більш комфортний соціальний стан. Що така ілюзія має місце в багатьох наявних соціальних технологіях, ми бачимо хоча б із великих сподівань на успіхи швидкої лібералізації (збільшення свободи) та наступних розчарувань. А це є прогнозованим у рамках пропонованої моделі. Свобода швидко переростає в СН.

Як приклад урахування цих механізмів можна назвати реформи в Китаї. Зі стану СС1 колишнього комуністичного тоталітарного Китаю вони дуже

обережно перейшли до стану швидкого розвитку. Але й зараз рівень свобод є не надто високим, він зростає поступово, що дає можливість країні втриматися в зоні СС2, причому з великою кількістю запобіжників зростання СН. Звісно, на рівні окремої людини та її повсякденних практик ситуація виглядає далекою від гуманізму та поваги до особистості. Але це з погляду зовнішнього спостерігача. Для самого Китаю важливо, як це бачать самі китайці. Напевне, вони знаходять достатньо засобів (культурної і соціальної генези), щоб налагоджувати розриви у практиках повсякдення. Якби цього не було і кількість таких розривів постійно зростала, ми мали б ситуацію СС3.

Інший приклад — СС2 у західних суспільствах. Там мали місце саме ці коливання навколо умовних оптимальних 30% СН. Від стабільного СС1 традиційного суспільства до сучасного стану СС2 конструктивної нестабільності ці суспільства йшли через неодноразові коливання від свободи до соціальної напруженості, від соціальної напруженості до нового авторитаризму і т.д. Це забрало в них кілька століть. Збільшення свободи призводило до некерованості та зростання СН, а це — до нової диктатури, а потім — нова революція, переворот, війна і т.ін.

10.4. СС3 — суспільство деструктивної нестабільності. Масштабно-колективні форми зняття СН

Колівання навколо СС2 у більшості західних суспільств, згадкою про які ми завершили попередній підрозділ, відбувалися з періодичним потраплянням цих суспільств у зону СС3. Слова “*революція*”, “*конфлікт*”, “*війна*” є синонімами СН у стані СС3 — деструктивної нестабільності. Подивімося на це докладніше.

У цьому стані соціальна напруженість перевищує 40%. Адаптивні можливості суспільства вичерпуються разом зі сподіваннями на конструктивне розв’язання. Зруйнованих практик мережевих взаємодій, людей у стані габітуальної кризи теж критично багато. Є всі підстави, щоби протестні колективні об’єднання набували не лише локального характеру. Бунти, революції — це ті масові реакції, що ймовірно за такого рівня СН.

Первинні чинники, що спричиняються до масового руйнування ПМВ і критичного зростання рівня СН, можуть бути самі по собі дуже різними — від природних катастроф, цунамі, землетрусів до війн, владного свавілля, недолугих реформ, слабкості влади тощо. Тут важливо, що чинники діють одночасно на велику кількість людей і породжують ефект масової кризи повсякденності, а з цим і габітуальної кризи у великій кількості членів суспільства.

Іноді ці чинники, на перший погляд, є цілком виправданими — наприклад, суспільні реформи. Але невдале проведення їх без урахування тих ефектів, котрі вони справляють на повсякденність, із позитивного явища перетворює їх на витoki небезпеки соціальної напруженості загрозливого рівня. Спільним тут для всіх названих випадків є руйнування практик повсякденності для великої кількості людей. Причому руйнування не в одному якомусь аспекті, а за широким їх спектром, що призводить до кризи адаптивності габітуальних налаштувань.

Названі макрочинники — лише перший поштовх до переходу системи в стан СС3. Насправді на цей стан система вийде, якщо не буде антиентропійних запобіжників. Іншими словами — якщо на протигагу зростанню СН не будуть виставлені механізми її гасіння у вигляді засобів повернення в норму практик повсякденності або принаймні подання надії на таке повернення, пояснення людям, коли це станеться і скільки треба потерпіти. Надія на поліпшення, бачення перспективи є суттєвим негентропійним чинником. Ідеться, власне, про менеджмент СН, критично необхідний у такому стані суспільства.

Наприклад, у випадку суспільних реформ небезпеку становить ситуація, коли реформ багато, вони відбуваються одночасно і не супроводжуються запобіжними заходами, пов'язаними з відновленням зруйнованих практик взаємодій або хоча б надією на таке відновлення. Іншими словами, коли реформатори не думають про наслідки у форматі практик повсякденності, ПМВ. У таких випадках СН починає швидко зростати, ресурс довіри та сподівання, що працює на гасіння СН, вичерпується.

Таким чином, на макрорівні ми можемо назвати низку чинників, що детермінують зростання СН до рівнів, близьких до критичних. Усі вони інтегруються в показники СН, заломлюючись крізь призму практик повсякдення, мережевих практик взаємодії. Це, власне, характерно і для попередніх станів суспільства — СС1 та СС2, але у стані СС3 механізми долання СН, дієві раніше, вже не спрацьовують. Рівень габітуальної кризи є таким, що люди починають вбачати вихід у радикальних змінах суспільного порядку як такого. Виникають великі групи солідарності, які діють спонтанно і не обов'язково у межах закону і правил (старого порядку).

Це точка вже *системної соціальної біфуркації*, для якої властивою є принципова непрогнозованість майбутнього. Майбутнє стає варіативним, але критичний рівень соціальної напруженості в цьому разі відкриває лише цей, досить радикальний шлях до її зняття.

Тут доречним є таке важливе питання — чому за подібності макрочинників у різних суспільствах ми спостерігаємо різні реакції — одні виходять на революції та протести, а інші продовжують терпіти? Адже рівень зруйнованості практик там є не меншим?

І тут знову треба повернутися до мікрорівня і наголосити, що розірвані практики — лише поштовх. Реально СН розпочинається зі спровокованого таким чином відчуття розриву із суспільством, полишеності, маргіналізованості. В тому разі, якщо причина таких розривів атрибутується комусь іншому — ворог, природа, бог тощо, протестів та революцій не відбуватиметься. Ба більше, це може навіть підсилювати відчуття єдності перед руйнівними чинниками й тим самим зменшувати СН.

Часто такі моменти атрибуції є одним із ключових завдань менеджменту СН.

11. Чинники СН

Як правило, вважають, що питання чинників СН є чи не найголовнішим у цій темі. У попередніх міркуваннях ми цю тему неодноразово заторкували.

Підіб'ємо стисло підсумок сказаному вище. Звісно, детальне опрацювання цього важливого питання вимагає значного заглиблення в проблему. Та оскільки запропоноване бачення СН формує відповідний погляд на чинники СН, ми маємо подати певні підсумкові концептуальні висновки.

Повернімося до комплексного багаторівневого (інтегративного) бачення СН, запропонованого тут. Це можна подати схематично (див. табл. 2).

Таблиця 2

Багаторівневе бачення СН

<i>Рівень соціальної реальності</i>	<i>Прояви соціальної напруженості</i>
Макрорівень – соціальна система	СН = соціальна ентропія = рівень нещільності соціальної тканини
Мезорівень – рівень практик мережевих взаємодій	Поява розривів у звичних практиках мережевих взаємодій – підстава появи СН = нещільності соціальної тканини
Мікрорівень – суб'єктивний вимір	Габітуальна криза як криза індивідуальних налаштувань на звичні практики мережевих взаємодій

Рухаючись за цією схемою, можна стверджувати:

З *макрорівневого* погляду, чинниками зміни рівня СН (збільшення чи зменшення) є все те, що впливає на *щільність соціальної тканини*.

На *мезорівні* ми визначили порушення щільності соціальної тканини як появу розривів у практиках мережевих взаємодій, порушення їх звичності та усталеності. Це дає підстави сказати — чинниками збільшення СН на цьому рівні є *все те, що руйнує звичні практики мережевих взаємодій*, робить їх недієздатними в плані задоволення тих чи інших життєвих потреб людини. Відповідно, зменшувати СН буде все те, що цементує систему ПМВ, забезпечує їхню надійність у плані задоволення певних потреб.

Повторюю — зводити питання чинників зміни СН до чинників, що руйнують задоволення потреб, не можна. Напруженість викликається не лише моментом незадоволеності потреб, а й втраченою можливістю задовольняти їх звичним чином через певні мережеві взаємодії. Останні належать до комплексу стилю життя, і, певною мірою, можна стверджувати, що руйнація стилю життя стає підставою зростання СН. Явища, котрі тому сприяють, є чинниками СН.

Конкретизуючи, можна вирізнити *два типи чинників зростання СН*:

1. Чинники, що *працюють на мезорівні* та призводять до руйнування практик мережевих взаємодій. Їх, своєю чергою, можна поділити на два ряди:

- а) *екзогенні*, ті, що мають витоки поза соціальною системою, СН якої ми розглядаємо. Це може бути війна, екологічна катастрофа, епідемія, кліматичні зміни, масштабна економічна чи фінансова криза, санкції, наплив мігрантів, неврожай, голод тощо;
- б) *ендогенні*, ті, що мають витоки всередині даної системи, — внутрішні конфлікти, громадянська війна, внутрішня економічна криза, по-

літична нестабільність, зміна керівництва, некомпетентність управління на всіх рівнях суспільства, невдалі реформи у різних соціальних полях тощо.

Усе назване стає чинником СН у масштабі всього суспільства лише в тому разі, коли воно порушує систему ПМВ для більшості членів суспільства. Якщо ці порушення стосуються лише окремих регіонів, то можна говорити про локальне зростання СН. Якщо йдеться про окремі соціальні групи, то про локальну СН на рівні цих груп.

2. Чинники-фільтри, що працюють при переході СН з мезорівня на мікрорівень.

Як сказано вище, порушені практики мережевих взаємодій є лише передумовою виходу СН на рівень соціальних почуттів та емоцій, відштовхуючись від яких людина спрямовує свої дії на ліквідацію тих розривів соціальної тканини, що утворилися навколо неї.

Цей перехід “порушені практики — емоційні стани” має свої *чинники-фільтри*, які здатні впливати на палітру емоцій, що тут виникають. До чинників другого роду належить усе, що впливає на сформовану суб’єктивну модель ситуації. Це і ті культурні контури, в яких людина виросла і сформувалася, — регіональна, етнічна, політична міфологія та ідеологія. Це ті інтерпретації ситуацій, які пропонують авторитетні джерела інтерпретацій — родичі, сусіди, знайомі, ЗМІ тощо.

Отже, можна стверджувати — саме поєднання цих *двох систем чинників* у кожному разі дає той рівень СН, який втілюється у відповідну соціальну поведінку. Остання залежить від того, яким саме виявиться в підсумку рівень СН.

12. Прагматика менеджменту СН. Фазові переходи — неоднозначність (табл. 1, рядок 6)

12.1. Напрями фазових переходів — варіанти

Окремо треба прокоментувати інформацію, що міститься в останньому рядку наведеної таблиці. Говорячи про три суспільні стани, ми наголошуємо їхню якісну відмінність, що відповідає вказаним діапазнам значень: 1) СС1, СН до 20% — стабільність; 2) СС2, СН 20–40% — конструктивно-адаптивна нестабільність; 3) СС3, СН вища за 40% — деструктивна нестабільність.

Оскільки *парадигма складності* певною мірою є синонімом *парадигми нелінійності*, то перехід від однієї якості суспільного порядку до іншої не відбувається лінійно. Це те, що зветься фазовими переходами. Вони відбуваються досить швидко, неочікувано і непрогнозовано як для учасників, так і для зовнішніх спостерігачів. Конче важливо зайвий раз підкреслити, що ці переходи є переходами в іншу якість суспільного порядку.

Хоча в таблиці 1 стани СС1, СС2 і СС3 вибудовані саме в такій послідовності, перехід може не бути таким само поступовим і лінійним. У реальності можливі різні варіанти фазових перемикань:

CC1 => CC2;

CC1 => CC3;

CC2 => CC3;

CC3 => CC1;

CC3 => CC2.

Подивімося докладніше, в яких випадках це трапляється. При цьому приділятимемо увагу проблемі *менеджменту СН* у моменти цих переходів. Оскільки кожен менеджмент — це цілеспрямована дія, то при виборі умовної цілі ми вважатимемо за найкраще для суспільства вивести його у конструктивно-адаптивний стан чи утримати в ньому (у нас це позначено як стан CC2). Але, звісно, умовний менеджер може мати відмінну від цього мету. Неуспіх її реалізації часто зумовлений тим, що в системі є свої закономірності та своя активність. Менеджмент, що цього не враховує, буде наражатися на цей системний спротив.

12.2. CC1 => CC2. Суть менеджменту СН у напрямі CC2 — додати свободи, але за постійного моніторингу ПМВ

Варіант переходу від стабільності CC1 — мало рухливої, не адаптивної, гальмівної щодо прогресу — до CC2 — конструктивної нестабільності, наявності достатньої кількості свобод.

Це варіант, який ми розібрали вище на прикладі Китаю (від тоталітаризму до сучасного прогресу). Суттєвим тут є управлінське гальмування нарощування ентропії — напруженості. Поступове “відпущення” свобод, поступові реформи, поступова трансформація практик повсякденності, коли наявні авторитарні методи спрямовуються саме в цей бік. Випадок Сінгапуру, Лі Куань Ю, який у нас часто наводять, — це теж приклад з цього шереху. Це ті рідкісні варіанти, коли авторитарна влада знаходить ресурси для дуже поступової, покрокової трансформації країни в бік поступального збільшення свободи, а не посилення авторитаризму.

Але цей перехід є дуже важким і вимагає саме того менеджменту, що враховує необхідність врівноважувати ентропійні та неентропійні процеси, свободу і СН. Парадоксальним і не завжди морально схвальним є поступовість із наданням свобод, що в цьому разі має місце.

12.3. CC1 => CC3. Результат неадекватного менеджменту від CC1 до CC2, відсутність дієвих механізмів запобігання руйнуванню ПМВ і відповідного швидкого зростання СН

Чому від CC1 (мало адаптивна стабільність) дуже важко перейти до CC2 (конструктивно-адаптивна нестабільність) і найчастіше цей перехід йде за лінією CC1 — CC3? Тут я просто наведу приклад з ФБ-поста одного російського блогера (позначу як *Б1*), де він цитує іншого блогера (позначу *Б2*). Росію беремо як приклад, бо донедавна 85-відсоткова підтримка населенням чинного порядку якраз вказувала на те, що маємо ситуацію стабільності саме типу CC1.

У зазначених блогерських повідомленнях ішлося про катастрофічну екологічну ситуацію в місті **В.**, неподалік від столиці Росії. Пост *Б2* містить

опис цієї ситуації — руйнування практик повсякденності, пов'язаних зі здоров'ям і навіть виживанням як таким.

Б2: “Жить здесь действительно стало невозможно, и даже дело не в ужащающем запахе, а в каких-то невероятных головных болях, которые не проходят у меня больше месяца. И бесполезно прятаться в квартирах, сероводород и прочие соединения проникают в них беспрепятственно. Интоксикация нарастает, и просто существовать — превратилось в очень сложную задачу”.

Далі **Б2** обговорює варіанти виходу.

Передусім — *біографічний*.

Б2: “Могу лишь посоветовать купить очищающие воздух фильтры, если финансы позволяют, и пить сорбенты, “Энтеросгель” или “Полисорб”. Потому как бежать нам отсюда все равно некуда, сколько это продлится, непонятно, а выживать как-то надо”.

Обговорюється і варіант *колективних солідарних дій*, які притаманні СС2 і є ефективними за цих умов.

Б2: “Митинги — это, конечно, прекрасно, но, по-моему, нам, жителям этого города, надо идти в суд и подавать совместный иск о причинении вреда здоровью по халатности наших властей, и идти в этом вопросе до конца”.

Але не схоже, що є сподівання на ефективність таких засобів у ситуації, що склалася. Є сумніви, що вдасться виграти суд, засудити тих, хто винен, і тим самим припинити цей жах не лише у своєму місті, а й загалом. Бо далі блогер попереджає, що це невдовзі стане проблемою й для інших міст.

Б2: “И не думайте, что это проблема лишь моего города, в ваши города это тоже скоро все придёт. Проблема куда ближе, чем вы можете себе представить”.

За деякий час, після стіни мовчання від багатьох ЗМІ і відмови помічати проблему з боку влади, крик відчаю.

Б2: “Мы чувствуем себя здесь бесправными скотами, избиваемыми по велению царя-батюшки. Это вообще немыслимо. Но тут никто не сдастся. Город В. в своё время пережил монголо-татар, литовцев, шведов и прочую шушеру, так что и этих мудаков, которые нас так старательно пытаются свести в могилу, — мы тоже переживём”.

І от в тому разі, коли таке руйнування повсякденності стане масовим, має відбутися раптовий перехід у стан СС3 — руйнівного рівня СН, після якого все стає непередбачуваним. Констатація наближення такого стану є в коментарях іншого блогера — **Б1** (суспільствознавця за професією).

Б1: “Вот на таком происходит слом всей господствующей, извините, модели: действующая власть становится врагом всего живого, и все живое — ее враг. Будь это далеко от Москвы, никто бы и не стал замечать. Но это недалеко”.

Важливим є той факт, що СН зростає уже не в локальних, віддалених від столиці місцях, а справді у безпосередній близькості. Соціальна тканина руйнується не на периферії, а в центрі країни. Але менеджмент СН не бачить цих системних ризиків. “Ремонт” ПМВ, що при цьому руйнуються, в технологіях цього менеджменту не передбачений.

12.4. СС2 => СС3. Неадекватний менеджмент СН з утримання в СС2, відсутність моніторингу руйнування ПМВ і зростання СН

Чому я обрала як приклад, наведений вище, сусідню країну, а не Україну, де подібні ситуації, найімовірніше, теж мають місце? Принаймні протести, схожі на сміттєві, мають всі підстави для виникнення. Проте я маю намір продемонструвати типовість раптового переходу зі стану СС1 у СС3. Шлях від СС1 до СС2 ускладнюється тим, що ми бачимо зруйнованими практики і судочинства, і перемовин, і узгоджень тощо. Україна ж перебуває зараз у стані СС2, хоча з великим наближенням до СС3. Але у нас ще є можливість звертатися в суди й іноді їх вигравати, подеколи навіть у європейські суди. Влада реагує якщо не на звернення, то на масові протести. Досвід майданів, наявність пасіонаріїв, що пройшли війну, змушують місцеву владу йти на компроміси з людьми. Тобто — використовувати механізми зменшення напруженості, притаманні СС2-станові, хоча вже у найскладнішому й багатоетапному варіанті.

Але рівень СН у цьому стані в разі його граничного зростання теж легко може перевести країну в СС3. Наші попередні майдани були прикладами саме таких переходів.

12.5. СС3 => СС1. Результат жорсткого менеджменту зі зменшення СН шляхом різкого зменшення свободи

Оскільки стан СС3 є станом макросистемного біфуркаційного вибуху і, відповідно, непрогнозованості подальших подій, то перехід до авторитарного суспільства типу СС1 (тоталітарного, неофеодального тощо) є доволі ймовірним. Приклади можна знайти у багатьох пострадянських країнах. Україна теж постійно коливається на цій межі після неодноразового проходження точки біфуркації на позначці СС3 (розпад Радянського Союзу, три майдани-революції), хоча бажаним є перехід до СС2, що ми його часто позначаємо як шлях модернізації.

12.6. СС3 => СС2. Філігранний менеджмент виходу на рівновагу між СН і свободою

Цей перехід після революційних зламів є оптимальним, відкриває суспільству шлях до розвитку та еволюції. Адже в ідеалі революції, протести, бунти, що супроводжують стан СС3, заради цього переходу і відбуваються. Але, як відомо, дуже нечасто цієї мети вдається-таки потім досягти. Чому?

Власне, тут ми маємо менеджерську задачу, протилежну тій, що пов'язана з переходом СС1 — СС2. Протилежну — в розумінні тактичних завдань, що стоять перед уявним менеджером. Стратегічною метою при цьому в кожному разі є СС2. Але в переході СС1 => СС2 тактика роботи з практиками повсякдення полягала в тому, щоб додавати їм свободи і варіативності поступово, обережно зменшуючи щільність соціальної тканини до бажаних умовних 30%. У разі ж переходу від СС3 до СС2 задача полягає в тому, щоб ці свободи (що тепер виглядають як хаос і невизначеність) поступово зменшувати (ущільнюючи соціальну тканину від умовних 40% до знову ж таки умовних 30%).

Менеджмент керованого виходу з кризи суспільства ССЗ справді має бути філігранним, оскільки поле скорочення варіативності практик є широким і стосується різних соціальних інститутів і практик мережевих взаємодій, що там склалися, — часто поза офіційними порядками.

Корупція, що зараз становить проблему для багатьох країн, у цьому разі вимагає нашої окремої теоретичної уваги та пояснення. Боротьба з корупцією на шляху переходу від ССЗ до СС2 стає нагальною проблемою. Але подивимося на анатомію цього явища в рамках запропонованої схеми.

Корупційні ПМВ, ОЗУ виникають як один з варіантів адаптивного пристосування на етапі швидкого переходу від СС1 до СС2 шляхом масштабної лібералізації. Свободи у ПМВ швидко переростають у невизначеність і СН. Корупційні та злочинні практики, хоч як парадоксально це звучить, є законмірним системним реагуванням на таке зростання СН. Це локальні солідарності, що виникають за цих умов, нові мережеві взаємодії, до яких залучається дедалі більша частина суспільства. ПМВ, які цьому відповідають, є надійними, звичними, поширеними й, у той же час, парадоксальними за своїм системним впливом. Вони призводять до руйнації багатьох інших звичних практик, збільшуючи СН, а виглядають як такі, що не мають альтернативи, й міцно тримають більшість людей у своїх мережах.

При формуванні менеджерських рішень щодо цього належить враховувати таке. До цих мережевих практик залучено практично все суспільство, вони дають змогу розв'язувати багато проблем, пов'язаних із різними потребами. І зруйнувати їх можна, лише запропонувавши дієву мережеву альтернативу та відпрацювавши ретельно технології переходу від одних ПМВ до інших.

Успішним такий менеджмент буде лише тоді, коли зможе розірвати цю парадоксальність. А для цього він завжди мусить мати у фокусі уваги не абстрактні закони та приписи, а саме те, що відбувається на полі ПМВ.

Яскравий приклад становить ситуація, що була в Києві десь у 60-ті роки минулого століття. Вона не стосується безпосередньо корупції, але є моделлю адекватної менеджерської реакції на масове порушення закону.

Ситуація проста, але це лише додає їй наочності. Йдеться про порушення правил дорожнього руху, якого тоді припускалися практично всі пішоходи. На світлофори, що стояли на перехрестях, ніхто не звертав уваги й перебігав дорогу, як заманеться. Тобто порушення закону було звичним і масовим. Мережеві практики, в яких розв'язувалася проблема переходу вулиці й до яких були залучені пішоходи, водії, світлофори, дороги, міліція, були саме такими. Позаяк на світлофори ніхто не зважав, водії про це знали й собі не дуже на них дивилися. Міліція заплющувала на це очі, та й загалом не працювала на перехрестях. Але в один момент було ухвалене менеджерське рішення припинити це масове порушення закону. Буквально біля кожного світлофора поставили інспектора. Людей штрафували навіть якщо вони йшли на червоне світло за відсутності автомобілів, і тут же вказували на альтернативу узвичаєним практикам — дієву і при цьому законну. Поступово ПМВ змінилися. Це досягалося не простим покаранням, а стимуляцією утворення нових мережевих зв'язків. Часу знадобилося не надто багато — приблизно за місяць-два всі навчилися дивитися на світлофори.

На цьому прикладі можна продемонструвати більшу пояснювальну ефективність мережевого підходу порівняно з теорією раціонального вибору (див. 8.4.3). Прибличники останньої сказали б, що в першому випадку людина діяла раціонально, оптимізуючи свої часові витрати й перетинаючи дорогу тоді, коли це можливо, а не чекаючи зеленого світла світлофора. З появою чинника штрафу більш раціональним стало зважати на знаки світлофора. Але ця теорія не пояснює, чому багато років по тому люди й далі зважають на світлофор, хоча про штрафи всі давно забули, міліція стала поліцією, а інспектори мають інші проблеми, окрім пішоходів на світлофорах. Натомість у рамках мережевих практик усе пояснюється набагато краще — це ввійшло у новий габітуальний комплекс. І якщо тут і спрацьовує оптимальність, то саме на цьому дорефлексійному рівні. Однак свідомого раціонального вибору тут небагато.

Повертаючись до ситуації з корупцією, можна констатувати — жодні суди їй не зарадять. Радість від арешту великого корупціонера жодним чином не змінить ті ПМВ корупційного типу, в які залучена сама людина. У людей є життєві проблеми, і якщо оптимальне розв'язання цих проблем — дати хабаря, у більшості випадків вони саме так і діятимуть. Аналог з перехрестям і узвичаєне розв'язання проблеми перетину дороги — просто перебігти, не чекаючи на зелене світло. Та інспектор розриває ці практики, бо поводить не відповідно до правил попередніх взаємодій. Поступово утворюються нові ПМВ, де лінія інспектор — пішохід вже виглядає інакше. Важливо, що ці мережі є дієвими, й людині допомогли в цьому переконатися та привчитися до цього. Показати інші варіанти розв'язання проблеми у випадку з корупцією — завдання адекватного менеджменту. Причому не просто розказати це по ТБ, а показати практично, навчити людей цим практикам, зробити їх звичними. Звісно, потрібні заборони корупційних дій, але вони стануть ефективними лише в поєднанні з переналаштуванням повсякденних практик. Технологічні подробиці цих менеджерських дій і становлять мистецтво менеджменту у фазовому переході СС3 => СС2.

13. Мікродетермінізм — де його прояви?

Тут логічним є питання — де в цій моделі місце для мікродетермінізму, який, з огляду на інтегративні обіцянки, мав би діяти поряд із макрочинниками? Останнім приділено чимало уваги, але на мікрорівні все виглядає так, що людина є лише реципієнтом макровпливів і пасивним провідником макрорівневих соціальних закономірностей. Чи так це?

Формат суб'єктності окремих членів суспільства тут має цікаві особливості.

З одного боку, можна стверджувати, що в більшості випадків людина діє під впливом тих переживань та емоцій, що виникають на тлі габітуальної кризи. А остання, в тому аспекті, що ми його тут розглядали, є продуктом суспільних макрочинників, що призвели до порушення у ПМВ. Намагання ліквідувати цю напруженість штовхає людину до зняття кризи — біографічним шляхом або через приєднання до групи однодумців. Ці дії є, певною мірою, спонтанними і спрямовуються відповідними переживаннями та емо-

ціями. Їх не можна назвати цілком суб'єктивними в плані впливу на соціальні зміни, оскільки на загальну картину суспільних процесів вони впливають лише як складова масових дій. Протести й демонстрації, якщо вони вже виникли внаслідок системних чинників, триватимуть незалежно від того, приєднається до них конкретна людина чи ні.

Але є інший бік цих подій — протести, бунти, революції мають точку початку, коли людям ще нема до чого приєднуватися. І саме тут є місце *мікродетермінізму*. З одного боку, системні події та закономірності вказують на їх невідворотність у випадку високого рівня СН, з іншого боку, ті самі системні закономірності говорять про варіативність подій. Іншими словами, протести, революції, бунти можуть бути різними за характером, іноді аж до цілком протилежних варіантів. І от на те, який саме варіант розвитку подій з усіх можливих (а їх буває не так багато) актуалізується, суттєвий вплив справляють окремі особистості, лідери, агенти змін. (Скажімо, з відстані історії можна сказати, що розпад СРСР був закономірним макропроцесом, але той формат, за яким розвивалися події у країнах, що утворилися на його місці, свідчить про те, що існували різні варіанти. І те, який саме варіант реалізувався, багато в чому визначав лідер, що виявився на чолі країни.)

Ініціювати протести, зорганізувати перші групи активності, домогтися того, щоб саме до твого варіанта протестної активності добровільно і масово приєдналися люди, — це реальний прояв індивідуального впливу на перебіг зміни соціального порядку. Адже поруч можуть з'являтися альтернативні групи, намагаючись реалізувати конкурентний сценарій. Енергія, харизма, інтелект, лідерські якості окремої особистості тут справді можуть виявитися доленосними для суспільних змін. Наявність фінансового та економічного ресурсу, про який часто можна в таких випадках почути, не варто перебільшувати. У таких випадках мотивація приєднання людей до протестів лежить не в економічній площині, вона генерується тими емоціями та переживаннями, що їх породжує криза повсякденності, й вимагає зняття цих переживань.

Але і для інших членів суспільства все це не виглядає як цілковита безсуб'єктивність, знову ж таки через варіативність можливих шляхів виходу із ситуації високої соціальної напруженості. Не будучи ініціатором напрямів активності, вони все одно мають важелі впливу на суспільні процеси через вибір між варіантами, що з'являються на соціальній арені, та приєднання до тих чи тих варіантів. Тут немає значення, який формат приєднання буде актуальним — розв'язання кризи через процедуру виборів чи у форматі протестних акцій (Майдан, Антимайдан). Нейтральна позиція неприєднання теж є варіантом вибору і формою прояву суб'єктивності (згадаймо доленосність для України голосів “проти всіх”, які було віддано на виборах президента країни у 2010-му). Але, звісно, міра цієї суб'єктивності є значно меншою, і доленосною для країни це може стати випадково — наприклад, якщо для ухвалення якогось рішення потрібно 50% + 1 голос і чийсь конкретний голос виявиться цим “+ 1”.

Таким чином, можна стверджувати, що мікродетермінізм не розлитий рівномірно по всьому соціальному простору, він є точковим, але варіативність соціальних траєкторій після проходження кризових моментів у

соціальної динаміці робить його дуже суттєвим чинником поряд із чинниками системного характеру, про які сказано вже багато.

Інтегративний ефект пропонованого теоретичного погляду полягає у взаємній пов'язаності і залежності макро- і мікрочинників у їхньому впливі на зміни соціального порядку. Макрочинники рухають систему за лінією переходів СС1 – СС2 – СС3, а мікрочинники виявляються вирішальними в моменті вибору того варіанта суспільної історії, котрий актуалізується в точках фазових переходів і ситуаціях варіативності майбутнього, що виникають на межі кожного фазового переходу.

Висновки

1. Основу актуалізації проблеми пошуку інтегративного визначення СН становлять:

- 1) розмитість поля присутніх у соціологічному дискурсі дефініцій цього важливого соціального явища;
- 2) наявність багатьох понять-супутників (конфлікт, війна, боротьба, протест, спротив, аномія тощо) з невизначеним статусом стосовно СН;
- 3) невизначеність із розумінням того, як пов'язані між собою прояви СН на макро-, мезо- та мікрорівні соціальної реальності і яким чином це можна поєднати в одній концептуальній схемі.

2. На методологічному підґрунті парадигми складності (complexity theory), практичної парадигми (П.Бурдьє), використовуючи мережевий підхід Б.Латура та метафору “соціальної тканини”, що міститься у працях Г.Зимеля та М.Арчер, можна запропонувати поняттєвий каркас, на підставі якого виконувати поставлені завдання.

Методологічна основа	Головні запозичені поняття та запропоновані концепти
Парадигма складності (complexity theory)	Системна (соціальна) ентропія, біфуркація, фазові системні переходи
Практична парадигма П.Бурдьє	Структури (м'які самоорганізаційні соціальні структурованості), габітус, практики, габітуальна динаміка, габітуальна криза
Мережева теорія Б.Латура	Практики мережевих взаємодій (люди, речі)
Г.Зимель, М.Арчер	Концепт “соціальна тканина”

3. Системні положення парадигми складності дають змогу логічно поєднати запропонований поняттєвий комплекс у концептуальній схемі, що являє собою трифазову модель соціальних змін, де соціальна напруженість виступає головним параметром фазових переходів між якісно відмінними станами суспільства (див. табл. 3).

Такий крок уможливився завдяки обґрунтованому ототожненню СН із соціальною ентропією, адекватним поясненням якої у даному разі виявилось розуміння її як міри нещільності соціальної тканини.

Основні присутні в цій моделі соціальні стани, пов'язані з рівнем СН, є якісно відмінними. Стисло їх можна схарактеризувати так: 1) стабільність; 2) конструктивно-адаптивна нестабільність; 3) деструктивна нестабільність. У статті показано, що визначена так СН не є суто негативним явищем, і певний її рівень є необхідним для успішного суспільного поступу та відповідей на виклики ендогенного чи екзогенного характеру.

Таблиця 3

Фазові переходи між якісно відмінними станами суспільства

Фази суспільного стану	Фаза 1	Фаза 2	Фаза 3
Умовний рівень СН: 0% – мінімальна, 100% – максимальна	0–20%. Низька СН	20% – 35–40%. Оптимальна СН	Понад 35–40%. Критична СН
Якість суспільного стану	Стабільність	Конструктивно-адаптивна нестабільність, коридор можливості еволюційного розвитку	Деструктивна нестабільність, системна біфуркація, революційні передумови

4. У рамках запропонованої моделі соціальна напруженість дістає трактовку на кожному із рівнів соціальної реальності (макро, мезо, мікро). Завдяки обраному рядові понять ці трактування є логічно пов'язаними, становлячи єдине багаторівневе комплексне (інтегративне) розуміння СН.

Таблиця 4

Інтегративне бачення СН

Рівень соціальної реальності	Прояви соціальної напруженості
Макрорівень, соціальна система	СН = соціальна ентропія = рівень нещільності соціальної тканини
Мезорівень – рівень практик мережевих взаємодій	Поява розривів у звичних практиках мережевих взаємодій як підґрунтя появи СН = нещільності соціальної тканини
Мікрорівень, суб'єктивний вимір	Габітуальна криза як криза індивідуальних налаштувань на звичні практики мережевих взаємодій

5. Можемо констатувати важливий механізм дії СН: на мезорівні соціальної реальності соціальна напруженість виглядає як поява розривів у практиках мережевих взаємодій, що виникають у різних соціальних полях під дією різних чинників. Руйнування звичного, усталеного в цих практичних малюнках веде до зменшення щільності соціальної тканини на макрорівні та до габітуальної кризи на мікрорівні. Коло мікро-макро замикається завдяки переходу габітуальної кризи в широку палітру переживань і емоційних станів суб'єктів соціальної поведінки і, відповідно, поведінкових проявів, які виникають на соціальній поверхні як системна реакція на СН, що сформована у такий спосіб.

6. Палітра емоційних станів є ключовим мікрорівневим моментом у генезі подальших макрорівневих подій. Вона має своїм витокom переживання суспільної незапитуваності, виключеності, розірваності суспільних зв'язків, властивих людині внаслідок обривів у звичних мережевих зв'язках. Ця емоційна палітра має дві суттєві складові:

- 1) почуття та емоції, що відповідають відчуттю розриву навколишньої соціальної тканини, порушенню вписаності в соціальне ціле (роздратування, злість, страх, відчай, обурення, недовіра, безнадійність, беззахисність, непотрібність, фрустрація, стрес тощо);
- 2) почуття та емоції, що спрямовують вектор руху до виправлення ситуації. Людина діє в тому напрямку, де до неї повернеться надія, спокій, впевненість, відчуття захищеності, запитуваності, довіра, відчуття вписаності в соціальне оточення чи в суспільство як таке.

Ці теоретичні висновки є важливими для пошуку емпіричних референтів соціальної напруженості, обґрунтування важливості для цього емоційної складової.

7. Домінантна поведінкова реакція на зростання СН і доміантний спосіб виходу із ситуації в кожній з виокремлених суспільних фаз будуть різними, що пояснюється тим, яка кількість членів соціуму перебуватиме в точках розривів соціальної тканини з причини порушення звичних ПМВ.

Таблиця 5

Домінувальні поведінкові реакції у різних фазах суспільного стану

Фаза суспільного стану	Фаза 1	Фаза 2	Фаза 3
Умовний рівень СН, рівень нещільності соціальної тканини	0–20%	20% – 35–40%	Понад 35–40%
Домінувальна поведінкова реакція на зростання СН, спосіб виходу	Індивідуальний, біографічний	Локальні солідарності, локальні протести, конструктивний конфлікт	Масштабні солідарності, масштабні протести, деструктивний конфлікт

8. Парадигма складності, на підставі якої було побудовано каркас концептуальної схеми, певною мірою є синонімом *парадигми нелінійності*, що в цьому випадку означає, що перехід суспільства від однієї якісної фази до іншої не відбувається лінійно і поступово. **Фазові переходи** відрізняються тим, що здійснюються досить швидко, неочікувано і непрогнозовано як для самих учасників, так і для зовнішніх спостерігачів.

При цьому теоретично і практично можливими є переходи за всіма можливими сценарними лініями:

- Фаза 1 => Фаза 2
- Фаза 1 => Фаза 3
- Фаза 2 => Фаза 3
- Фаза 3 => Фаза 1
- Фаза 3 => Фаза 2

9. Прагматичні висновки з цієї моделі стосуються менеджменту СН і полягають у наголосі на тісній залежності сценаріїв фазового переходу від обраних при цьому управлінських технологій.

Менеджмент СН, відповідно до сказаного, має спиратися передусім на моніторинг динаміки змін у практиках мережевих взаємодій, які є ключовою ланкою в процесі зростання/зменшення СН. Цій складовій у менеджерських технологіях слід приділяти значно більшу увагу. Ефективні регулятивні дії при цьому можуть спрямовуватися як на безпосередні чинники зміни форматів ПМВ (екзогенні та ендогенні), так і на чинники, що впливають на ту палітру переживань та емоцій, що стають відповіддю на руйнацію звичних ПМВ в суб'єктивному просторі людини. Оскільки останні є основою поштовхів до поведінкових проявів СН, їх моніторинг та адекватна регуляція є ще однією важливою і не надто опрацьованою ланкою менеджменту СН.

Джерела

- Арчер, М. (1994). Реалізм і морфогенез. *Соціологічний журнал*, 4, 50–68.
- Аршинов, В., Буданов, В. (2017). Системи і сети в контексте парадигми складності. *Вопросы философии*, 1, 50–62.
- Ахиезер, А. (1994). Социокультурное прогнозирование России на макро- и микроуровнях. *Политические исследования*, 6, 24–27.
- Ахиезер, А. (1995). Дезорганизация как категория общественной науки. *Общественные науки и современность*, 6, 42–52.
- Ахиезер, А., Гольц, Г. (1992). Критические пороги социальных систем. *Общественные науки и современность*, 1, 45–56.
- Бакиров, В. (1993). Социальное познание на пороге постиндустриального мира. *Общественные науки и современность*, 1, 68–78.
- Бауман, З. (2008). *Текущая современность*. Санкт-Петербург: Питер.
- Бевзенко, Л. (2002). Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. Киев: Институт социологии Национальной академии наук Украины.
- Бевзенко, Л. (2008). *Стили жизни переходного общества*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Бевзенко, Л. (2015). Солідаристські прояви в Україні, пов'язані з активним волонтерським рухом. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 21, 134–142.
- Бевзенко, Л. (2016). Понятие социальной энтропии в синергетическом дискурсе социального порядка. *Соціальні виміри суспільства*, 7 (18), 204–218.
- Бевзенко, Л. (2017а). Концептуалізація соціальної напруженості в парадигмі складності – системність і мережеві практики. Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції “Проблеми розвитку соціологічної теорії: структурні зміни та соціальна напруженість”, Київ, 25–26 травня 2017 р. (сс. 22–25). Київ: Логос.
- Бевзенко, Л. (2017б). Мережеві практики як медіатор мікро- та макрорівнів соціальної напруженості. *Соціальні виміри суспільства*, 9 (20), 285–297.
- Бевзенко, Л. (2017с). Соціальна напруженість як соціальна ентропія – особливості смислових акцентів. Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. Тези доповідей та виступів учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України, Харків,

12–13 жовтня 2017 р. (сс. 43–45). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Бек, У. (2000). *Общество риска. На пути к другому модерну*. Москва: Прогресс-Традиция.

Бек, У. (2001). *Что такое глобализация?* Москва: Прогресс-Традиция.

Белай, С. (2012). Дослідження соціальної напруженості як передумови виникнення кризових явищ. *Теорія та практика державного управління*, 3 (38), 27–34.

Бурдые, П. (1998). Структура, габитус, практика. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 1 (2), 40–58.

Бурдые, П. (2001). *Практический смысл*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Бурдые, П. (2005). *Социальное пространство: поля и практики*. Санкт-Петербург: Алетейя; Москва: Институт экспериментальной социологии.

Вахштайн, В. (2005). Возвращение материального. “Пространства”, “сети”, “потoki” в акторно-сетевой теории. *Социологическое обозрение*, 4 (1), 94–115.

Волков, В., Хархордин, О. (2008). *Теория практик*. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.

Гидденс, Э. (1994). Судьба, риск и безопасность. *THESIS*, 6, 40–102.

Гидденс, Э. (2004). *Ускользящий мир: как глобализация меняет нашу жизнь*. Москва: Весь Мир.

Головаха, Е., Панина, Н. (1999). Потенциал протестности украинского общества. *Социологические исследования*, 10, 31–40.

Головаха, Е., Панина, Н., Горбачик, А. (1998). Измерение социального самочувствия: тест ИИСС. *Социология: методология, методы, математическое моделирование (АМ)*, 10, 48–51.

Григас, Р. (2004). Контуры социологической концепции полей социальных напряженностей. *Социологические исследования*, 4, 29–34.

Давыдов, А. (1988). Существует ли мера социальной гармонии? *Социологические исследования*, 5, 72–74.

Давыдов, А., Давыдова, Е. (1992). *Измерение социальной напряженности*. Москва: Институт социологии Российской академии наук.

Дарендорф, Р. (1994). Элементы теории социального конфликта. *Социологические исследования*, 5, 87–93.

Добронравова, И. (1990). Синергетика: становление нелинейного мышления. Киев: Лыбидь.

Добронравова, И., Финкель, Л. (2005). Динамический хаос в социуме как среда социальной самоорганизации. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, 168–180.

Дюркгейм, Э. (1994). *Самоубийство: Социологический этюд*. Москва: Мысль.

Заякина, Р., Ромм, М. (2017). Сетевой подход: между топологиями пространства и формы. *Социологическое обозрение*, 16 (2), 163–179.

Зиммель, Г. (1996). *Избранное* в 2-х тт.; Т. 2: Созерцание жизни. Москва: Юристъ.

Злобіна, О. (2014). Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення Майдану). *Соціальні виміри суспільства*, 6 (17), 314–326.

Злобіна, О. (2015). Після Майдану: як відроджується баланс панування та спротиву. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну”, Київ, 26–27 листопада 2015 р. (сс. 23–27). Київ: Талком.

Злобіна, О. (2016). Соціальні трансформації в емоційному вимірі: від методологічних питань до методичних рішень. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”, 36, 28–35.

Злобіна, О. (2017a). Соціальна напруженість в умовах суспільних трансформацій: нові підходи до інтерпретації емпіричних даних. *Соціальні виміри суспільства*, 8 (19), 214–230.

Злобіна, О. (2017b). Ланцюги розчарувань: сучасні тренди емоційних трансформацій в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 37–52.

Злобіна, О., Тихонович, В. (1996). *Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестійкості*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Кастельс, М. (2001). *Информационная эпоха: экономика, общество и культура*. Москва: Государственный университет “Высшая школа экономики”.

Князева, Е. (2013). Сложное мышление: Э. Морен, Ф. Варела, К. Майнцер. В Л. Богатая (Ред.), *Философия мышления* (с. 17–39). Одесса: Печатный дом.

Князева, Е., Курдюмов, С. (1992). Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным. *Вопросы философии*, 12, 3–20.

Кочубей, Н. (2012). Сеть как пространство постнеклассических практик. В В. И. Аршинов, О. Н. Астафьева (Ред.), *Постнеклассические практики: опыт концептуализации* (с. 447–456). Санкт-Петербург: Мирь.

Кузьмін, М. (1994). Самоорганізація та соціоеволюція. *Філософська і соціологічна думка*, 9–10, 99–133.

Култыгин, В. (2004). Теория рационального выбора — возникновение и современное состояние. *Социологические исследования*, 1, 27–36.

Куценко, О. (2000). Социальные изменения и трансформации сквозь призму синергетического подхода. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Соціологія”*, 492, 38–48.

Куценко, О. (2001). Теоретическая модель самоорганизации в понимании социальной трансформации. В М. Шульга (Ред.), Проблемы розвитку соціологічної теорії. Наукові доповіді і повідомлення І Всеукраїнської соціологічної конференції Соціологічної асоціації України (с. 76–81). Київ: Інститут соціології НАН України.

Куценко, О. (2002). Становление социальных классов как проявление самоорганизационных процессов в обществе. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 122–132.

Латур, Б. (2006). Где недостающая масса? Социология одной двери. В В. Вахштайн (Ред.), *Социология вещей (сборник статей)* (с. 199–223). Москва: Территория будущего.

Латур, Б. (2007). Об интеробъективности. *Социологическое обозрение*, 6 (2), 79–96.

Латур, Б. (2014). *Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию*. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики.

Луман, Н. (1994). Понятие риска. *THESIS*, 5, 135–160.

Майнцер, К. (2000). Сложность и самоорганизация: Возникновение новой науки и культуры на рубеже веков. В В. И. Аршинов, В. Г. Буданов, В. Э. Войцехович (Ред.), *Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов* (с. 59–79). Москва: Прогресс-Традиция.

Матвейчев, О. (2018). Римский клуб, юбилейный доклад. Вердикт: “Старый Мир обречен. Новый Мир неизбежен!” *LiveJournal*. Отримано з <https://matveychev-oleg.livejournal.com/6653054.html>.

Матурана, У., Варела, Ф. (2001). *Древо познания: биологические корни человеческого понимания*. Москва: Прогресс-Традиция.

Медушевская, О. (2010). Когнитивно-информационная теория в социологии истории и антропологии. *Социологические исследования*, 11, 63–73.

Мертон, Р. (1966). Социальная структура и аномия. В М. Вольфганг (Ред.), *Социология преступности. Современные буржуазные теории* (с. 299–313). Москва: Прогресс.

Небоженко, В. (1994). Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. Київ: Абрис.

Нестерова, М. (2015). *Когнитивистика: истоки, вызовы, перспективы*. Сумы: Университетская книга.

Осипова, Е. (2016). Трансформация повседневных практик в современном российском обществе: концептуализации в контексте теорий “кризисного сознания” (Дис. ... канд. соц. наук). Москва: Российский университет дружбы народов. Отримано з <http://www.dslib.net/teoria-sociologii/transformacija-povsednevnyh-praktik-v-sovremennom-rossijskom-obwestve.html>.

Паніотто, В. (2017). Чинники щастя та соціальна напруженість. Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції “Проблеми розвитку соціологічної теорії: структурні зміни та соціальна напруженість”, Київ, 25–26 травня 2017 р. (сс. 10–11). Київ: Логос.

Пилипенко, В. Е., Поддубный, В. А., Черненко, И. В. (1993). *Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергетический подход)*. Киев: Наукова думка.

Предборська, І. (1995). *Мінливість, соціум, людина*. Суми: Слобожанщина.

Пригожин, И., Стенгерс, И. (1986). *Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой*. Москва: Прогресс.

Резнік, О. (2009). Динаміка чинників протестних практик населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 100–125.

Резнік, О. (2017). Соціальна напруженість та масові протести в Україні: відмінності детермінант та механізмів прояву. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 35–58.

Резнік, О. (2018). Від соціальної напруженості до протестної поведінки: мотивація участі в колективних діях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 43–63.

Росс, Л., Нисбетт, Р. (2000). *Человек и ситуация. Уроки социальной психологии*. Москва: Аспект Пресс.

Саймон, Г. (2008). Структура сложности в развивающемся мире. В Б. М. Величковский, В. Д. Соловьев (Ред.), *Компьютеры, мозг, познание: успехи когнитивных наук* (сс. 21–28). Москва: Наука.

Седов, Е. (1982). *Одна формула и весь мир*. Москва: Знание.

Седов, Е. (1985). Взаимосвязь энергии, информации и энтропии в процессах управления и самоорганизации. В А. Г. Антипенко, В. И. Кремянский (Ред.), *Информация и управление (философско-методологические аспекты)*. Москва: Наука.

Седов, Е. (1993). Информационно-энтропийные свойства социальных систем. *Общественные науки и современность*, 5, 92–100.

Сірій, Є. (2016). Проблемні сторони дослідження соціальної напруженості українського суспільства. Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Серія “Політологія. Соціологія. Право”, 1/2 (29/30), 82–88.

Слюсаревський, М. (2002). Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 5 (8), 24–34.

Сороко, Э. (1984). *Структурная гармония систем*. Минск: Наука и техника.

Хайек, Ф. А. (1992). Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. Москва: Новости.

Хакен, Г. (1985). Синергетика: Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. Москва: Мир.

Хакен, Г. (2001). Принципы работы головного мозга. Синергетический подход к активности мозга, поведению и когнитивной деятельности. Москва: ПЕР СЭ.

Хмелько, В. (1987). Общественное производство жизни: структура процессов и ее динамика. *Общественные науки и современность*, 2, 73–88.

Хойслейнг, Р. (2003). *Социальные процессы как сетевые игры: Социологические эссе по основным аспектам сетевой теории*. Москва: Логос-Альтера.

Чернявська, О. (2001). *Механізм впливу соціальних змін на соціальну напруженість в сучасній Україні (на прикладі мегаполіса)* (Дис. ... канд. соц. наук). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Шютц, А. (2003). Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. Москва: Институт Фонда “Общественное мнение”.

Anderson, P. (1999). Complexity Theory and Organization Science. *Organization Science*, 10 (3), 216–232.

Bailey, K. D. (1990). *Social Entropy Theory*. New York: SUNY (State University of New York) Press.

Beautement, P., Broenner, C. (2010). *Complexity Demystified: A Guide for Practitioners*. Axminster, UK: Triarchy Press.

Bouget, D. (2008). Social Tensions: Some General Elements. Paper prepared for presentation at the 2nd Annual RECOWOWE Integration WEEK, Oslo, 10–15 June 2008. Retrieved from http://recwowe.vitamib.com/publications-1/papers/wp06-07-1/ploneexfile.2009-02-17.0118264294/preview_popup.

Cleveland, J. (1994). Complexity Theory. Basic Concepts and Application to Systems Thinking. Retrieved from <https://www.slideshare.net/johncleveland/complexity-theory-basic-concepts>.

Coser, L. (1956). *The Functions of Social Conflict: An Examination of the Concept of Social Conflict and Its Use in Empirical Sociological Research*. Glencoe, IL: The Free Press of Glencoe.

Grobman, G. M. (2005). Complexity Theory: A New Way to Look at Organisational Change. *Public Administration Quarterly*, 29 (3), 350–382.

Newman, M. E. J. (2003). The Structure and Function of Complex Networks. *SIAM (Society for Industrial and Applied Mathematics) Review*, 45 (2), 167–256.

Ritzer, G. (1990). Micro-Macro Linkage in Sociological Theory: Applying a Metatheoretical Tool. In G. Ritzer (Ed.), *Frontiers of Social Theory: The New Syntheses* (pp. 347–370). New York: Columbia University Press.

Sablouner, R., de la. (2017). Toward a Psychology of Social Change: A Typology of Social Change. *Frontiers in Psychology*, 8, 397.

Weizsaecker, E. U. von, Wijkman, A. (2018). *Come On! Capitalism, Short-Termism, Population and the Destruction of the Planet*. Berlin: Springer Science+Business Media.

Статтю отримано 18.07.2018

References

Akhiezer, A. (1994). Sociocultural Forecasting of Russia at the Macro- and Microlevels. [In Russian]. *Political Studies*, 6, 24–27. [= Ахиезер 1994].

Akhiezer, A. (1995). Disorganisation as a Category for Social Sciences. [In Russian]. *Social Sciences and Contemporary World*, 6, 42–52. [= Ахиезер 1995].

Akhiezer, A., Gol'z, G. (1992). Critical Thresholds of Social Systems. [In Russian]. *Social Sciences and Contemporary World*, 1, 45–56. [= Ахиезер 1992].

Anderson, P. (1999). Complexity Theory and Organization Science. *Organization Science*, 10 (3), 216–232.

Archer, M. (1994). Realism and Morphogenesis. [In Russian]. *Sociological Journal*, 4, 50–68. [= Арчер 1994].

Arshinov, V., Budanov, V. (2017). Systems and Networks in the Context of Complexity Paradigm. [In Russian]. *Issues of Philosophy*, 1, 50–62. [= Аршинов 2017].

Bailey, K. D. (1990). *Social Entropy Theory*. New York: SUNY (State University of New York) Press.

Bakirov, V. (1993). Social Cognition at the Threshold of Post-Industrial World. [In Russian]. *Social Sciences and Contemporary World*, 1, 68–78. [= Бакиров 1993].

Bauman, Z. (2008). *Liquid Modernity*. [In Russian]. Saint Petersburg: Piter. [= Бауман 2008].

Beautement, P., Broenner, C. (2010). *Complexity Demystified: A Guide for Practitioners*. Axminster, UK: Triarchy Press.

Beck, U. (2000). *Risk Society: Towards a New Modernity*. [In Russian]. Moscow: Progress-Tradition. [= Бек 2000].

Beck, U. (2001). *What Is Globalisation?* [In Russian]. Moscow: Progress-Tradition. [= Бек 2001].

Bevzenko, L. (2002). *Social Self-Organisation. Synergetic Paradigm: Potentialities of Social Interpretations*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [= Бевзенко 2002].

Bevzenko, L. (2008). *Lifestyles of a Transitional Society*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Бевзенко 2002].

Bevzenko, L. (2015). Manifestations of Solidarity in Ukraine and How They Are Linked to Active Volunteering. [In Ukrainian]. *Methodology, Theory and Practice of Sociological Analysis of the Present-Day Society*, 21, 134–142. [= Бевзенко 2015].

Bevzenko, L. (2016). The Concept of Social Entropy in Synergetic Discourse on the Social Order. [In Russian]. *The Social Dimensions of Society*, 7 (18), 204–218. [= Бевзенко 2016].

Bevzenko, L. (2017a). Conceptualisation of Social Tension in the Complexity Paradigm: Systemic Character and Network Practices. [In Ukrainian]. *Proceedings of the 14th International Scientific Conference “Challenges to the Development of Sociological Theory: Structural Changes and Social Tensions”, Kyiv, 25–26 May 2017* (pp. 22–25). Kyiv: Logos. [= Бевзенко 2017a].

Bevzenko, L. (2017b). Network Practices as a Mediator Between Micro- and Macrolevels of Social Tension. [In Ukrainian]. *The Social Dimensions of Society*, 9 (20), 285–297. [= Бевзенко 2017b].

Bevzenko, L. (2017c). Social Tension as Social Entropy: The Difference in Semantic Emphasis. [In Ukrainian]. *Proceedings of the 3rd Congress of Ukraine’s Sociological Association “New Inequalities – New Conflicts: Ways to Overcome Them”, Kharkiv, 12–13 October 2017* (pp. 43–45). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. [= Бевзенко 2017c].

Bielai, S. (2012). Studying Social Tension as a Precursor to Crisis-Related Phenomena. [In Ukrainian]. *Theory and Practice of Public Administration*, 3 (38), 27–34. [= Белай 2012].

Bouget, D. (2008). Social Tensions: Some General Elements. Paper prepared for presentation at the 2nd Annual RECOWE Integration WEEK, Oslo, 10–15 June 2008. Retrieved from http://recwowe.vitamib.com/publications-1/papers/wp06-07-1/ploneexfile.2009-02-17.0118264294/preview_popup.

Bourdieu, P. (1998). Structures, Habitus, Practices. [In Russian]. *The Journal of Sociology and Social Anthropology*, 1 (2), 40–58. [= Бурдьё 1998].

Bourdieu, P. (2001). *Le sens pratique*. [In Russian]. Saint Petersburg: Aleteia. [= Бурдьё 2001].

Bourdieu, P. (2005). *Espace social: champs et pratiques*. [In Russian]. Saint Petersburg: Aleteia; Moscow: Institute of Experimental Sociology Press. [= Бурдьё 2005].

Castells, M. (2001). *The Information Age: Economy, Society and Culture*. [In Russian]. Moscow: HSE (Higher School of Economics) University. [= Кастельс 2001].

Cherniavs'ka, O. (2001). *The Impact of Social Changes on Social Tension in Today's Ukraine: The Case of a Megalopolis* (Sociology PhD Thesis). [In Ukrainian]. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. [= Чернявська 2001].

Cleveland, J. (1994). Complexity Theory. Basic Concepts and Application to Systems Thinking. Retrieved from <https://www.slideshare.net/johncleveland/complexity-theory-basic-concepts>.

Coser, L. (1956). *The Functions of Social Conflict: An Examination of the Concept of Social Conflict and Its Use in Empirical Sociological Research*. Glencoe, IL: The Free Press of Glencoe.

- Dahrendorf, R. (1994). Elemente einer Theorie des sozialen Konflikts. [In Russian]. *Sociological Studies*, 5, 87–93. [= Дарендорф 1994]
- Davydov, A. (1988). Is There a Measure of Social Harmony? [In Russian]. *Sociological Studies*, 5, 72–74. [= Давыдов 1988].
- Davydov, A., Davydova, Ye. (1992). *Measuring Social Tension*. [In Russian]. Moscow: Institute of Sociology of the Russian Academy of Sciences. [= Давыдов 1992].
- Dobronravova, I. (1990). *Synergetics: Developing Non-Linear Thinking Skills*. [In Russian]. Kyiv: Lybid. [= Добронравова 1990].
- Dobronravova, I., Finkel, L. (2005). Dynamical Chaos in Society as an Environment for Social Self-Organisation. [In Russian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 168–180. [= Добронравова 2005].
- Durkheim, E. (1994). *Le Suicide*. [In Russian]. Moscow: Mysl'. [= Дюркгейм 1994].
- Giddens, A. (1994). *Fate, Risk and Security*. [In Russian]. *THESIS*, 6, 40–102. [= Гидденс 1994].
- Giddens, A. (2004). *Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives*. [In Russian]. Moscow: Ves Mir Publishers. [= Гидденс 2004].
- Golovakha, Ye., Panina, N. (1999). The Protest Potential of Ukrainian Society. [In Russian]. *Sociological Studies*, 10, 31–40. [= Головаха 1999].
- Golovakha, Ye., Panina, N., Gorbachik, A. (1998). Measuring Social Well-Being: The IISW (Integral Index of Social Well-Being) Test. [In Russian]. *Sociology: Methodology, Methods, Mathematical Modelling (4M)*, 10, 48–51. [= Головаха 1998].
- Grigas, R. (2004). The Outlines of Sociological Conception of the Fields of Social Tensions. [In Russian]. *Sociological Studies*, 4, 29–34. [= Григас 2004].
- Grobman, G. M. (2005). *Complexity Theory: A New Way to Look at Organisational Change*. *Public Administration Quarterly*, 29 (3), 350–382.
- Haeussling, R. (2003). *Soziale Prozesse als Netzwerkspiele: Soziologische Essays zu Leitasperkten der Netzwerktheorie*. [In Russian]. Moscow: Logos-Altera. [= Хойслинг 2003]
- Haken, H. (1985). Advanced Synergetics: Instability Hierarchies of Self-Organising Systems and Devices. [In Russian]. Moscow: Mir Publishers. [= Хакен 1985]
- Haken, H. (2001). *Principles of Brain Functioning: A Synergetic Approach to Brain Activity, Behaviour and Cognition*. [In Russian]. Moscow: PER SE. [= Хакен 2001]
- Hayek, F. A. (1992). *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*. [In Russian]. Moscow: Novosti Press. [= Хайек 1992]
- Khmelko, V. (1987). The Social Production of Life: The Structure of Processes and Its Dynamics. [In Russian]. *Social Sciences and Contemporary World*, 2, 73–88. [= Хмелько 1987]
- Kniazeva, Ye. (2013). Complex Thinking: E. Morin, F. Varela, K. Mainzer. [In Russian]. In L. Bogataia (Ed.), *Philosophy of Thinking* (pp. 17–39). Odessa: Pechatnyi Dom. [= Князева 2013].
- Kniazeva, Ye., Kurdiunov, S. (1992). Synergetics as a New Worldview: A Conversation with I. Prigogine. [In Russian]. *Issues of Philosophy*, 12, 3–20. [= Князева 1992].
- Kochubei, N. (2012). The Network as a Room for Post-Non-Classical Practices. [In Russian]. In V. I. Arshinov, O. N. Astaf'yeva (Eds.), *Post-Non-Classical Practices: The Experience of Conceptualisation* (pp. 447–456). Saint Petersburg: Mir Press. [= Кочубей 2012].
- Kulygin, V. (2004). Rational Choice Theory: Emergence and Current State. [In Russian]. *Sociological Studies*, 1, 27–36. [= Кульгін 2004].
- Kutsenko, O. (2000). Social Changes and Transformations Through the Prism of Synergetic Approach. [In Ukrainian]. *V. N. Karazin Kharkiv National University Proceedings. Sociology*, 492, 38–48. [= Куценко 2000].
- Kutsenko, O. (2001). Using a Theoretical Model of Self-Organisation to Understand Social Transformation. [In Ukrainian]. In M. Shul'ha (Ed.), *Proceedings of the 1st Conference of Ukraine's Sociological Association "Challenges to the Development of Sociological Theory"* (pp. 76–81). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Куценко 2001].

Kutsenko, O. (2002). The Formation of Social Classes as Manifestation of Self-Organising Processes in Society. [In Russian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 122–132. [= Куценко 2002]

Kuz'min, M. (1994). Self-Organisation and Socio-Evolution. [In Ukrainian]. *Philosophical and Sociological Thought*, 9–10, 99–133. [= Кузьмін 1994].

Latour, B. (2006). Where Are the Missing Masses? Sociology of a Few Mundane Artifacts. [In Russian]. In V. Vakhshain (Ed.), *The Sociology of Things (Collected Articles)* (pp. 199–223). Moscow: Territoria Budushhego. [= Латур 2006]

Latour, B. (2007). *On Interobjectivity*. [In Russian]. *Russian Sociological Review*, 6 (2), 79–96. [= Латур 2007]

Latour, B. (2014). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. [In Russian]. Moscow: HSE (Higher School of Economics) Press. [= Латур 2014]

Luhmann, N. (1994). Der Begriff Risiko. [In Russian]. *THESIS*, 5, 135–160. [= Луман 1994]

Mainzer, K. (2000). Complexity and Self-Organisation: The Emergence of a New Science and Culture at the Turn of the Century. [In Russian]. In V. I. Arshinov, V. G. Budanov, V. E. Voitsekhovich (Eds.), *Synergetic Paradigm. Diverse Quests and Approaches* (pp. 59–79). Moscow: Progress-Tradition. [= Майнцер 2000]

Maturana, H., Varela, F. (2001). *El árbol del conocimiento: las bases biológicas del entendimiento humano*. [In Russian]. Moscow: Progress-Tradition. [= Матурана 2001]

Matveichev, O. (2018). A New Report to the Club of Rome by the Co-Presidents Ernst von Weizsaecker and Anders Wijkman. What's the Verdict? "The Old World Is Doomed. A New World Is Inevitable!" [In Russian]. *LiveJournal*. Retrieved from <https://matveychev-oleg.livejournal.com/6653054.html>. [= Матвейчев 2018]

Medushevskaja, O. (2010). Cognitive Information Processing Theory in the Sociology of History and Anthropology. [In Russian]. *Sociological Studies*, 11, 63–73. [= Медушевская 2010]

Merton, R. (1966). Social Structure and Anomie. [In Russian]. In M. Wolfgang (Ed.), *The Sociology of Crime and Delinquency. Modern Bourgeois Theories* (pp. 299–313). Moscow: Progress. [= Мертон 1966]

Nebozhenko, V. (1994). *Social Tension and Conflicts in Ukrainian Society*. [In Ukrainian]. Kyiv: Abrys. [= Небоженко 1994]

Nesterova, M. (2015). *Cognitive Science: Origins, Challenges, Prospects*. [In Russian]. Sumy: Universitetskaia Kniga. [= Нестерова 2015]

Newman, M. E. J. (2003). The Structure and Function of Complex Networks. *SIAM (Society for Industrial and Applied Mathematics) Review*, 45 (2), 167–256.

Osipova, Ye. (2016). The Transformation of Daily Practices in Today's Russian Society: Conceptualisations in the Context of "Crisis-Consciousness" Theories (Sociology PhD Thesis). [In Russian]. Moscow: Peoples' Friendship University of Russia. Retrieved from <http://www.dslib.net/teoria-sociologii/transformacija-povsednevnyh-praktik-v-sovremennom-rossijskom-obwestve.html>. [= Осипова 2016]

Paniotto, V. (2017). The Factors of Happiness and Social Tension. [In Ukrainian]. Proceedings of the 14th International Scientific Conference "Challenges to the Development of Sociological Theory: Structural Changes and Social Tensions", Kyiv, 25–26 May 2017 (pp. 10–11). Kyiv: Logos. [= Паниотто 2017]

Pilipenko, V. Ye., Poddubnyi, V. A., Chernenko, I. V. (1993). *Social Morphogenesis: Evolution and Catastrophes (A Synergetic Approach)*. [In Russian]. Kyiv: Naukova Dumka. [= Пилипенко 1993]

Predbors'ka, I. (1995). *Variability, Society, Person*. [In Ukrainian]. Sumy: Slobozhan-shchyna. [= Предборська 1995]

Prigogine, I., Stengers, I. (1986). *Order out of Chaos. Man's New Dialogue with Nature*. [In Russian]. Moscow: Progress. [= Пригожин 1986]

Reznik, O. (2009). The Dynamics of Factors Determining Protest Practices of Ukraine's Population. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 100–125. [= Резнік 2009]

Reznik, O. (2017). Social Tensions and Mass Protests in Ukraine: Different Determinants and Manifestation Mechanisms. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 35–58. [= Резнік 2017]

Reznik, O. (2018). From Social Tension to Protest Behaviour: Motivation for Participation in Collective Actions. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 43–63. [= Резнік 2018]

Ritzer, G. (1990). Micro-Macro Linkage in Sociological Theory: Applying a Metatheoretical Tool. In G. Ritzer (Ed.), *Frontiers of Social Theory: The New Syntheses* (pp. 347–370). New York: Columbia University Press.

Ross, L., Nisbett, R. (2000). *The Person and the Situation: Perspectives of Social Psychology*. [In Russian]. Moscow: Aspect Press. [= Росс 2000]

Sablonnière, R., de la. (2017). Toward a Psychology of Social Change: A Typology of Social Change. *Frontiers in Psychology*, 8, 397.

Schütz, A. (2003). *Der sinnhafte Aufbau der alltäglichen Welt: Essays zur phänomenologischen Soziologie*. [In Russian]. Moscow: Institute of Public Opinion Foundation. [= Шютц 2003]

Sedov, Ye. (1982). *One Formula and the Entire World*. [In Russian]. Moscow: Znanie. [= Седов 1982]

Sedov, Ye. (1985). The Relationship Between Energy, Information and Entropy in the Processes of Control and Self-Organisation. [In Russian]. In A. G. Antipenko, V. I. Kremianskii (Eds.), *Information and Control (Philosophical and Methodological Aspects)*. Moscow: Nauka. [= Седов 1985]

Sedov, Ye. (1993). Informational and Entropic Properties of Social Systems. [In Russian]. *Social Sciences and Contemporary World*, 5, 92–100. [= Седов 1993]

Simmel, G. (1996). *Selected Writings in 2 vol.; Vol. 2: Contemplation of Life (Lebensanschauung)*. [In Russian]. Moscow: Jurist Press. [= Зиммель 1996].

Simon, H. (2008). The Architecture of Complexity. [In Russian]. In B. M. Velichkovsky, V. D. Solov'yev (Eds.), *Computers, Brain, Cognition: Accomplishments in Cognitive Sciences* (pp. 21–28). Moscow: Nauka. [= Саймон 2008]

Siryi, Ye. (2016). Problem Areas of the Study of Social Tension in Ukrainian Society. [In Ukrainian]. *Proceedings of National Technical University of Ukraine "Kiev Polytechnic Institute". Political Science, Sociology, Law*, 1/2 (29/30), 82–88. [= Сірий 2016]

Sliusarevskyi, M. (2002). Social Tension: A Theoretical Model of Necessary and Sufficient Indicators. [In Ukrainian]. *Academic Studies in Social and Political Psychology*, 5 (8), 24–34. [= Слюсаревський 2002]

Soroko, E. (1984). *Structural Harmony of Systems*. [In Russian]. Minsk: Nauka i Tekhnika. [= Сороко 1984]

Vakhshain, V. (2005). The Return of the Material. "Spaces", "Networks", and "Flows" in Actor-Network Theory. [In Russian]. *Russian Sociological Review*, 4 (1), 94–115. [= Вахштайн 2005].

Volkov, V., Kharkhordin, O. (2008). *The Theory of Practices*. [In Russian]. Saint Petersburg: European University at St. Peterburg Press. [= Волков 2008].

Weizsaecker, E. U. von, Wijkman, A. (2018). *Come On! Capitalism, Short-Termism, Population and the Destruction of the Planet*. Berlin: Springer Science+Business Media.

Zaiakina, R., Romm, M. (2017). A Network Approach: Between the Topologies of Space and Shape. [In Russian]. *Russian Sociological Review*, 16 (2), 163–179. [= Заякина 2017].

Zlobina, O. (2014). The Emotional Component of Social Transformations: The Case of Maidan. [In Ukrainian]. *The Social Dimensions of Society*, 6 (17), 314–326. [= Злобіна 2014].

Zlobina, O. (2015). After Maidan: How the Equilibrium Between Dominance and Resistance is Being Restored. [In Ukrainian]. *Proceedings of the International Scientific Conference "The State and Global Social Changes: Historical Sociology of Dominance and Resistance in the Age of Modernity"*, Kyiv, 26–27 November 2015 (pp. 23–27). Kyiv: Talkom. [= Злобіна 2015].

Zlobina, O. (2016). The Emotional Dimension of Social Transformations: From Methodological Questions to Methodical Decisions. [In Ukrainian]. *V. N. Karazin Kharkiv National University Proceedings. Sociological Research of the Present-Day Society; Methodology, Theory, Methods*, 36, 28–35. [= Злобіна 2015].

Zlobina, O. (2017a). Social Tension During Social Transformations: New Approaches to Interpreting Empirical Data. [In Ukrainian]. *The Social Dimensions of Society*, 8 (19), 214–230. [= Злобіна 2017a].

Zlobina, O. (2017b). The Chains of Disappointment: Today's Trends of Emotional Transformations in Ukrainian Society. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 37–52. [= Злобіна 2017b].

Zlobina, O., Tykhonovych, V. (1996). *A Person Nowadays: Adapting to Social Instability*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine [= Злобіна 1996].

Received 18.07.2018